

Anna B. Burzyńska

Uniwersytet Wrocławski
Wrocław

Kognitywna teoria metafory w nauczaniu języka polskiego jako obcego

Metafora w ujęciu kognitywnym – refleksje teoretyczne

Kolejne etapy rozwoju polskiej myśli glottodydaktycznej zawsze wiązały się z korzystaniem ze zdobyczy ówczesnego językoznawstwa, dlatego i dziś, u progu nowej epoki, koniecznością wydaje się uwzględnienie najnowszych teorii językoznawczych w procesie nauczania języka polskiego jako obcego. Jedną z takich właśnie teorii, wciąż jeszcze pozostającą w fazie precyzowania narzędzi opisu analizowanych zjawisk, stanowi językoznawstwo kognitywne. Bez wątplenia podstawowym pojęciem kognitywnej teorii języka jest pojęcie metafory, to właśnie „metafory pełnią znacznie większą rolę i posiadają inny status w teorii językoznawstwa kognitywnego niż w większości innych teorii językoznawczych, logicznych czy filozoficznych, w których są traktowane jako zjawiska peryferyjne”¹.

Podstawowe założenie ukształtowanej przez Lakoffa i Johnsona, a także Kövecsesa i Turnera kognitywnej teorii metafory sprowadza się do stwierdzenia, że „istotą metafory jest rozumienie i doświadczanie pewnego rodzaju rzeczy w terminach innej rzeczy”², czyli „zjawisko percepcji jednej domeny poprzez drugą”³. Jak wyjaśniają Kalisz i Kubiń-

¹ R. Kalisz, W. Kubiński: *Dwadzieścia lat językoznawstwa kognitywnego w USA i w Polsce – próba bilansu*. W: *Językoznawstwo kognitywne. Wybór tekstów*. Red. W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska. Gdańsk 1998, s. 17.

² *Ibidem*, s. 27.

³ *Ibidem*, s. 17.

ski: „Jedna domena, która dostarcza materiału leksykalnego, zwana jest domeną źródłową, zalicza się do domen fizycznych. Druga domena dotyczy zjawisk psychicznych, względnie abstrakcji, i zwana jest domeną docelową”⁴.

Tak więc „każda metafora wiąże się z przyporządkowaniem elementów domeny źródłowej elementów domeny docelowej, gdzie domena docelowa jest rozumiana przez domenę źródłową. Domena źródłowa jest znacznie precyzyjniej określona w naszym umyśle [...], ponieważ ma bogatszą strukturę i ta właśnie struktura jest nakładana (transponowana) na domenę docelową”⁵.

Konceptualizacja pewnych zjawisk rzeczywistości otaczającej człowieka w kategoriach innych zjawisk czy rzeczy, oparta na metaforycznej relacji pomiędzy domenami: źródłową i docelową, często miewa u swych podstaw prekonceptualne schematy wyobrażeniowe⁶, stanowiące bazę domen źródłowych wielu pojęć abstrakcyjnych (np. czasu)⁷.

Analiza materiału leksykalnego pozwoliła Lakoffowi i Johnsonowi dojść do wniosku, że „system pojęć, którymi się zwykle posługujemy, by myśleć i działać, jest w swej istocie metaforyczny, a zatem skoro [...] porozumiewanie się jest oparte na tym samym systemie pojęciowym, jakiego używamy, gdy myślimy i działamy, język jest istotnym źródłem wiedzy o tym, jaki jest ten system”⁸.

Korzystanie z informacji o strukturze systemu pojęciowego, leżącego u podstaw wielu pozornie niepowiązanych z sobą zwrotów językowych, okazuje się szczególnie cenne w procesie nauczania języka obcego, zwłaszcza podczas prezentacji określonego materiału leksykalnego. Wskazanie domeny źródłowej wielu ustabilizowanych połączeń wyrazo-

⁴ Ibidem.

⁵ T. P. Krzeszowski: *Aksjologiczne aspekty metafor*. W: *Językoznawstwo kognitywne...*, s. 80.

⁶ Jak zauważa T. P. Krzeszowski: „Orientacje przestrzenne takie, jak GÓRA – DÓŁ, PRZÓD – TYŁ, LEWO – PRAWO i kilka innych prekonceptualnych schematów wyobrażeniowych, nigdy nie funkcjonują jako domeny docelowe. Takie schematy mogą być nazwane OSTATECZNYMI DOMENAMI ŹRÓDŁOWYMI. Oprócz schematów orientacyjnych (kierunkowych) do najbardziej »produktywnych« ostatecznych domen źródłowych można zaliczyć: CZĘŚĆ – CAŁOŚĆ, POJEMNIK i ŹRÓDŁO – ŚCIEŻKA – CEL. Nadają one strukturę metaforyczną niewyobrażalnie wielkiej liczbie pojęć, pośród których wiele stanowi domeny źródłowe w innych kognitywnych metaforach o różnym stopniu uszczegółowienia”. Ibidem, s. 81.

⁷ Wiąże się to ze sformułowaną przez Lakoffa zasadą inwariancji, zgodnie z którą „wzory rozumowania wyobrażeniowego nakładane są na wzory rozumowania abstrakcyjnego poprzez metaforyczne przyporządkowania”. Cyt. za ibidem.

⁸ G. Lakoff, M. Johnson: *Metafory w naszym życiu*. Tłum. T. P. Krzeszowski. Warszawa 1988, s. 26.

wych pozwala na pewnego rodzaju uporządkowanie wprowadzanych konstrukcji o charakterze metaforycznym dzięki odkryciu spójnej struktury konceptualnej.

Wykorzystanie kognitywnej teorii metafory w dydaktyce języka polskiego jako obcego – opis eksperymentu

Aby wykazać, w jakim stopniu kognitywna teoria metafory może zostać wykorzystana w nauczaniu języka polskiego jako obcego przy wprowadzaniu materiału leksykalnego, przeprowadziłam następujący eksperyment. Na podstawie *Słownika frazeologicznego języka polskiego*⁹ wybrałam grupę frazeologizmów związanych z posiadaną wiedzą, doświadczeniem, inwencją (np. *mieć to w małym palcu* <wiedzę, rozum, umiejętności>; *mieć to w głowie* <idee, pomysły, myśli>; *wylecieć/wyjsć z głowy* itp.) oraz odwołujących się do procesu mówienia (np. *mieć usta pełne słów*; *wkładać komuś słowa w usta*; *zatykać uszy na kogoś/coś*), a także związki wyrazowe należące do pola leksykalnego nazw uczuć.

Tak pogrupowany materiał leksykalny łączyła jedna cecha wspólna – prezentowane frazeologizmy zawierały nazwy różnych części ciała ludzkiego, dlatego też postanowiłam wprowadzić je przy okazji omawiania tematu „wizyta u lekarza”.

Nawiązując do kognitywnego ujęcia metafory, zaproponowałam dla wszystkich prezentowanych połączeń wyrazowych domenę źródłową opartą na *schemacie pojemnika*, natomiast jako domenę docelową potraktowałam *ciało człowieka*. Ta, istniejąca w naszym systemie pojęciowym, ogólna metafora CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK, odwołująca się do naszych bezpośrednich doświadczeń fizycznych, znajduje uszczegółowienie w postaci całego szeregu metafor opartych na schemacie pojemnika:

I. CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK NA IDEE/MYŚLI/SŁOWA.

A. Głowa to pojemnik na idee/myśli.

1. *Mieć w głowie (idee, pomysły, myśli)*.

- Ani mi to w głowie!

- Nie mieści mi się to w głowie!

⁹S. Skorupka: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa 1978.

2. *Wylecieć/wyjsć z głowy.*
- *Kto nie ma w głowie, ten ma w nogach.*
 - B. Uszy to zamknięcie pojemnika (głowy).
 1. *Jednym uchem coś wchodzi (idee, myśli), a drugim wychodzi.*
 2. *Zatykać uszy na kogo/co.*
 - C. Usta to pojemnik na słowa.
 1. *Mieć usta pełne słów; Kłaść/wkładać komuś słowa w usta.*
 2. *Zatykać komuś usta; Nabrać wody w usta.*
 - *To wyszło z jego ust.*
 - *Wymknęło/wyrwało mu się to słowo z ust.*
 - *Słowa same cisnęły mu się do ust.*
 - D. Palec to pojemnik na wiedzę.
 1. *Mieć to w małym palcu (wiedzę, rozum, umiejętności).*
 2. *Mieć w małym palcu więcej rozumu/wiedzy niż kto inny ma w głowie.*
- II. CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK NA UCZUCIA.
- A. Oczy to pojemnik na uczucia.
 1. *Mieć strach/gniew/współczucie/przerażenie w oczach.*
 2. *Mieć radość w oczach.*
 - B. Nos to pojemnik na uczucia.
 1. *Mieć kogoś/coś w nosie; Mieć kogoś/czegoś po dziurki w nosie.*
 - *Mieć muchy w nosie.*
 - C. Serce to pojemnik na uczucia.
 1. *Mieć ból/smutek/ranę/żal w sercu.*
 2. *Mieć spokój/radość w sercu.*
 3. *Mieć/nosić/żyćwieć niechęć/urazę w sercu.*
 4. *Mieć wdzięczność w sercu/w głębi serca.*
 5. *Radość panuje w sercu/wypełnia serce.*
 - *Zapadło mi to głęboko w serce.*
 - *Co w sercu, to i na języku.*
 - *On wlał trochę otuchy do mojego serca.*
 - *Rozpaliła gorące uczucia w jego sercu.*
 - D. Pięty to pojemnik na uczucia.
 1. *Poszło komuś w pięty.*
 2. *Dusza uciekła komuś w pięty.*
 - E. Skóra to pojemnik na ciało.
 1. *Wychodzić/wyłażyć ze skóry.*
 2. *Mało nie wyjść ze skóry.*

Jak więc widać, domenę źródłową każdej z tych metafor, będących uszczegółowieniem metafory centralnej, stanowi schemat pojemnika.

Znalezienie odpowiedniej ostatecznej domeny źródłowej pozwala na konceptualizowanie CIAŁA człowieka jako POJEMNIKA, bo przecież „je-

steśmy istotami fizycznymi, oddzielonymi od reszty świata przez powierzchnię naszej skóry, i postrzegamy świat jako coś, co znajduje się na zewnątrz nas. Każdy z nas jest pojemnikiem z powierzchnią ograniczającą i z orientacją typu w – poza”¹⁰. Do wykrycia tych właśnie podstawowych relacji pojęciowo-językowych miał posłużyć schemat przedstawiający ciało człowieka wraz z materiałem językowym przyporządkowanym jego odpowiednim częścią.

Eksperyment został przeprowadzony w Szkole Letniej Języka Polskiego i Kultury Uniwersytetu Wrocławskiego (lipiec–sierpień 2000) na poziomie średnim C oraz w grupach zaawansowanych. W badaniach wzięły udział trzy grupy uczących się języka polskiego jako obcego, tj. dwadzieścia osób różnej narodowości i w różnym wieku. Grupa z poziomu średniego C liczyła pięć osób, na poziomie zaawansowanym – siedem osób, natomiast drugą grupę poziomu zaawansowanego, liczącą osiem osób, uznałam za grupę kontrolną.

Dwie grupy (jedna z poziomu średniego C i jedna z poziomu zaawansowanego) otrzymały nowy materiał leksykalny pogrupowany na podstawie metafory CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK (plansza 1.):

- CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK NA IDEE/MYŚLI/SŁOWA,
- CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK NA UCZUCIA,

natomiast grupa trzecia (poziom zaawansowany) jako grupa kontrolna otrzymała nową leksykę pogrupowaną w postaci tradycyjnych pól leksykalno-semantycznych (plansza 2.).

Testem stopnia opanowania nowego materiału leksykalnego, wprowadzonego oczywiście z odpowiednim komentarzem lektora, były dwa zadania kontrolne przeznaczone do wykonania na zajęciach (plansza 3.)¹¹.

¹⁰ G. Lakoff, M. Johnson: *Metafory w naszym życiu...*, s. 52.

¹¹ Wprowadzenie nowego materiału leksykalnego metodą tradycyjną oraz z wykorzystaniem kognitywnej teorii metafory miało następujący przebieg: studenci otrzymali plansze z prezentowanymi związkami wyrazowymi. Nieznane struktury zostały im wyjaśnione przez podanie przykładu lub znalezienie odpowiedniego kontekstu. Prezentację poprzedziła analiza tekstu *U lekarza* (w grupie poziomu średniego), w którym wystąpiły nazwy różnych części ciała. Po zapoznaniu się z proponowanym materiałem leksykalnym według planszy CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK NA IDEE/MYŚLI/SŁOWA uczestnicy eksperymentu otrzymali polecenie wykonania jednego z zadań testujących stopień przyswojenia nowych konstrukcji. Następnie lektorzy wprowadzili frazeologizmy oparte na metaforze CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK NA UCZUCIA i poprosili o wykonanie drugiego zadania kontrolnego. Na realizację całego eksperymentu (wprowadzenie, komentarz, testowanie) przewidziałam około 30 min (15 + 15).

Wyniki przeprowadzonego eksperymentu. Podsumowanie

Wszyscy uczestnicy eksperymentu rozwiązyali prawidłowo oba zadania kontrolne.

I chociaż na poziomie średnim zajęło to nieco więcej czasu aniżeli w grupie zaawansowanej, to jednak obie grupy nie przekroczyły limitu czasowego (30 min), a nawet rozwiązały oba zadania w czasie krótszym od przewidywanego (około 20 min) i z okazjonalną pomocą lektora.

Natomiast w grupie kontrolnej (metoda tradycyjna) wykonanie testu zajęło łącznie około 40 min i wymagało częstej pomocy nauczyciela.

Proponowana metoda oparta na kognitywnej teorii metafory ułatwiła również samym lektorom wprowadzenie materiału leksykalnego, gdyż studenci przejawiali duże zainteresowanie takim sposobem prezentacji i aktywnie uczestniczyli w zajęciach. Przeprowadzony eksperyment wykazał dużą skuteczność zastosowania kognitywnej teorii metafory przy prezentacji materiału leksykalnego. W obydwu grupach zadania sprawdzające zostały wykonane w krótszym czasie aniżeli w grupie kontrolnej, gdzie zastosowano metodę tradycyjną.

Już podczas prezentacji materiału leksykalnego widoczna była różnica w poziomie zainteresowania uczestników kursu. Cudzoziemcy wykazywali większe zainteresowanie przedstawianymi schematami metaforycznymi i natychmiast konfrontowali je z funkcjonującymi we własnych językach. Dużą atrakcją dla wielu z nich stanowiło już samo uświadomienie sobie istnienia metafory CIAŁO CZŁOWIEKA TO POJEMNIK, co w rezultacie ułatwiło uczestnikom badania zrozumienie, a następnie przyswojenie nowego materiału leksykalnego.

Tak więc już na podstawie tego niewielkiego eksperymentu widać, że korzystanie z kognitywnej teorii metafory w nauczaniu języka polskiego jako obcego umożliwia w przypadku prezentacji i analizy materiału leksykalnego szybszą percepcję nowych treści. Wskazywanie zatem na domenę źródłową i docelową analizowanych metafor w drodze odwoływania się do określonej podstawy doświadczeniowej może w znacznym stopniu ułatwić wprowadzanie frazeologizmów motywowanych metaforycznie w procesie nauczania języka polskiego cudzoziemców.

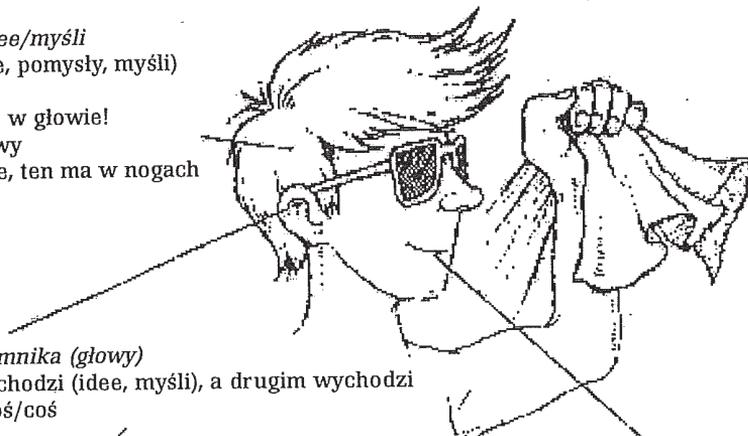
Metoda oparta na kognitywnej teorii metafory

Ciało człowieka to pojemnik

I. Ciało człowieka to pojemnik na idee/myśli/słowa

Głowa to pojemnik na idee/myśli

1. Mieć to w głowie (idee, pomysły, myśli)
 - Ani mi to w głowie!
 - Nie mieści mi się to w głowie!
2. Wylecieć/wyjsc z głowy
 - Kto nie ma w głowie, ten ma w nogach

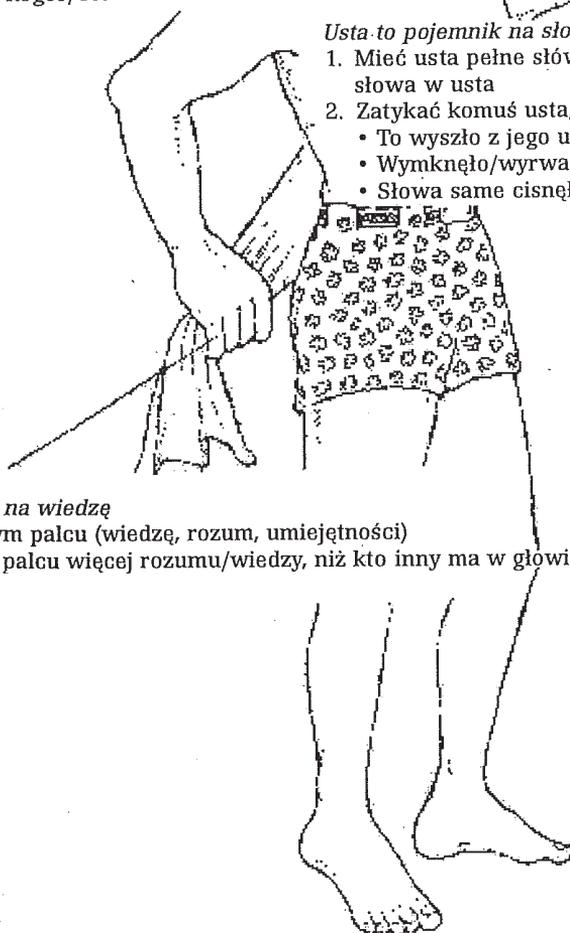

Uszy to zamknięcie pojemnika (głowy)

1. Jednym uchem coś wchodzi (idee, myśli), a drugim wychodzi
2. Zatykać uszy na kogoś/coś

Usta to pojemnik na słowa

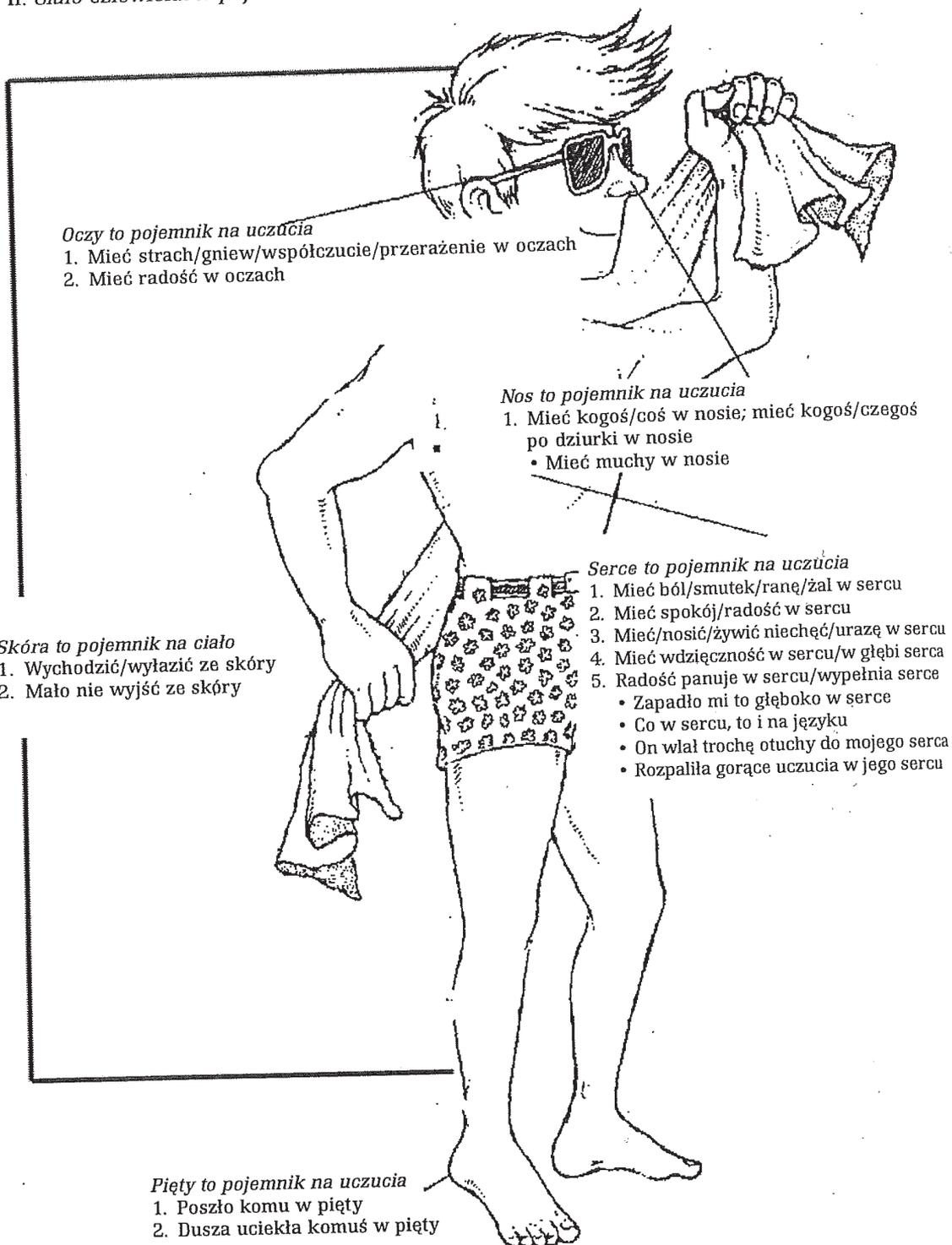
1. Mieć usta pełne słów; kłaść/wkładać komuś słowa w usta
2. Zatykać komuś usta; nabrać wody w usta
 - To wyszło z jego ust
 - Wymknęło/wyrwało mu się to słowo z ust
 - Słowa same cisnęły mu się do ust

Palec to pojemnik na wiedzę

1. Mieć to w małym palcu (wiedzę, rozum, umiejętności)
2. Mieć w małym palcu więcej rozumu/wiedzy, niż kto inny ma w głowie

II. Ciało człowieka to pojemnik na uczucia

Metoda tradycyjna**Polskie słownictwo nie jest trudne!****A. Połączenia wyrazowe związane z procesem mówienia:**

1. Mieć usta pełne słów; kłaść/wkładać komuś słowa w usta.
2. Zatykać komuś usta; nabrać wody w usta.
3. Zatykać uszy na kogoś/coś.

- To wyszło z jego ust.
- Wymknęło/wyrwało mu się to słowo z ust.
- Słowa same cisnęły mu się do ust.

B. Połączenia wyrazowe związane z posiadaną wiedzą/doświadczeniem/inwencją:

1. Mieć to w małym palcu (wiedzę, rozum, umiejętności).
2. Mieć w małym palcu więcej rozumu/wiedzy, niż kto inny ma w głowie.

1. Mieć to w głowie (idee, pomysły, myśli).

- Ani mi to w głowie!
- Nie mieści mi się to w głowie!
- 2. Wylecieć/wyjsc z głowy.
- Kto nie ma w głowie, ten ma w nogach.
- 3. Jednym uchem coś wchodzi (idee, myśli), a drugim wychodzi.

C. Połączenia wyrazowe nazywające uczucia:

1. Wychodzić/wyłązić ze skóry.
2. Mało nie wyjść ze skóry.
1. Mieć strach/gniew/współczucie/przerażenie w oczach.
2. Mieć radość w oczach.

1. Mieć ból/smutek/ranę/żal w sercu.
2. Mieć spokój/radość w sercu.
3. Mieć/nosić/żyć niechęć/urazę w sercu.
4. Mieć wdzięczność w sercu/w głębi serca.
5. Radość panuje w sercu/wypełnia serce.

- Zapadło mi to głęboko w serce.
- Co w sercu, to i na języku.
- On wlał trochę otuchy do mojego serca.
- Rozpałała gorące uczucia w jego sercu.

1. Poszło komuś w piętę.
2. Dusza uciekła komuś w piętę.

1. Mieć kogoś/coś w nosie; mieć kogoś/czegoś po dziurki w nosie.
- Mieć muchy w nosie.

Zadania kontrolne

1. Podane związki wyrazowe podziel na określenia nazywające emocje pozytywne i negatywne.

Emocje pozytywne

Radość panuje w sercu

.....

Emocje negatywne

Wyłazić ze skóry

.....

2. Podkreślone elementy tekstu zastąp odpowiednimi połączeniami wyrazowymi.

Mój pechowy dzień

Wczoraj miałem okropny dzień. Nie byłem na egzaminie z gramatyki. Po prostu **zupełnie o tym zapomniałem!**

Mój profesor bardzo się zdenerwował i powiedział mi: „**Jeżeli ktoś stale zapomina, musi się potem dużo nachodzić**”

On chyba miał rację! Zdecydowałem więc, że na egzamin pójde jeszcze raz, najlepiej już jutro.

Naprawdę nie mam ochoty, żeby uczyć się gramatyki przez całe wakacje!

.....
 Do tego egzaminu przygotowywałem się przecież przez dwa tygodnie. Wydaje mi się więc, że **z gramatyki polskiej jestem specjalistą**

Kiedy uczę się sam, szybciej wszystko zapamiętuję. Na lekcjach w klasie **problem tylko przechodzi mi przez głowę i wychodzi**

W domu jest inaczej, bo jest cicho i spokojnie. Mogę pomyśleć, zastanowić się, ale czasami mam dużo wątpliwości. Wtedy przychodzą mi do głowy różne pytania i często **muszę mówić polskie słowa**